

Ätten Toll – en släkt runt Östersjön

Christopher Toll

Vad som här skall berättas är hur krig, fredsslut och revolutioner, eller lusten att göra karriär, kommit vår släkt att flytta från det ena landet vid Östersjön till det andra och därvid växla statsöverhuvuden och språk, så att denna släkt inte längre haft en gemensam nationalitet utan måste kallas en europeisk släkt. De flesta släktmedlemmarna voro anspråkslösa människor i lägre ställning, som efterlämnat få spår – dem man minns äro nu blott de, som på höga poster, i denna släkt främst som generaler, ha skänkt namnet glans. Denna berättelse kan nog ses som exemplarisk också för andra adliga släkter i östersjöområdet.

År 1525, då Karl V var det heliga romerska rikets kejsare och Luther fem år tidigare hade bränt den katolska kyrkans lagböcker framför Wittenbergs stadspört, kom Oswald Toll till Wittenberg med sin fru Margreta, som var havande. De voro på flykt ”undan fientlig makt och grymhet” – detta var på bondeupprorens tid i Tyskland, men de tyckas inte ha förlorat allt, ty samma år finna vi Oswald Toll som ägare till ett hus vid Bürgermeistergasse i Wittenberg (raserat i krig på 1700talet). Varifrån de flytt och vad Oswald haft för yrke, veta vi ej. I Wittenberg var han dock känd som träsnidare och hade bidragit till Lucas Cranachs altartavla i stadskyrkan.¹

Tollarna på Ösel

Den efter ankomsten till Wittenberg födde sonen Lucas Toll blev 1544 student vid stadens berömda universitet. Sedan hans far hade dött 1548, kom Lucas till Ösel, där vi återfinna honom i slottet i Arensburg som lantskrivare (kansler) hos den suveräne biskopen av Ösel-Wiek, Johann Münchhausen. Biskopen uppskattade honom mycket och skänkte honom ett hus i Arensburg. När ryssarna 1558 angrepp de tyska ordensländerna, överlät biskopen sitt stift åt konung Frederik II av Danmark, som gav det vidare till sin bror, hertig Magnus av Holstein. Också denne siste ordensbiskopens gunst åtnjöt Lucas, och 1560 fick han godset Medel som län ”för mångahanda trogna tjänster, möda, arbete och svårigheter”, som han ”sorgfälligt och med särskild flit” hade ägnat stiftet Ösel.

Lucas dog före 1597, efter det att hans söner hade fått faderns län bekräftat. Av dessa söner var väl Oswald den förste Toll, som hade förbindelse med Sverige – han besökte Stockholm 1604, många år innan han 1619 som uppvaktare vid drabanterna trädde i svensk tjänst.²

Oswalds bror Christian var i 32 år mannrichter³ på Ösel och dog 1645, efterlämnande fyra söner: Christian den yngre, Caspar, Christopher och Friedrich. Dessa fyra bröder levde på Ösel och från dem härstamma ättens fyra huvudlinjer, som sedan skulle sprida sig till olika länder runt Östersjön.

Bild 1 Christian Toll d. y. (A III, 1607 - 1675), lantråd och rytteriöverste, vid 56 års ålder 1664.

¹ Chr. v. TOLL, ”Die Herkunft der Familie von Toll”, i: *Der Herold*, N.F. Bd. 8, H. 5, Berlin 1976, S. 91–102. Här nämnas också de genealogiska arbeten, ur vilka de biografiska uppgifterna om enskilda släktmedlemmar äro hämtade, kompletterade med uppgifter ur det Tollska släktarkivet i Stockholm, framför allt ur *Die Familie von Toll*, Aus den Papieren der Familie von Toll zusammengestellt, Abschrift einer Abschrift von Freiin Mary von Toll, och Baron Robert von TOLL, *Genealogisch-historische Nachrichten der Familie von Toll*, Reval 1834, med senare tillägg av annan hand (Baron Harald Toll, son till Robert Toll), handskrift i Estnische Nationalbibliothek, Reval, fotokopia i släktarkivet. Uppsatsen är en översättning och bearbetning av det tyska originalet i *Lebenswelt und Lebenswirklichkeit des Adels im Ostseeraum* (Fs. B. Diestelkamp), hrsg. N. Jörn & H. Th. Porada, Hamburg 2009 (Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft, 5), s. 205–232, som i sin tur återger ett föredrag hållet vid årsmöte med D.-M.-Gesellschaft i Thurow bei Grimmen i Pommern 2008.

² Regimentet kallades 1618 Hovregimentet och efter 1621 Gula regimentet, sedan drabanterna som tjänstgjorde som konungens uppvaktare hade anlagt gula uniformer, www.wikipedia.se, artikeln ”Gula brigaden”.

³ ”Manngericht” var första instansens domstol och bestod av mannrichtern, två assessorer och en notarie.

Christian den yngre (A III,⁴ 1607–1675, **bild 1**) ärvde sin fars och farfars gods Medel. Som ung var han page hos konung Sigismund av Polen, vilken som son till Johan III av Sverige också hade varit svensk konung till 1599. När Sigismunds kusin Gustaf II Adolf lät värva krigsfolk för att tåga till Tyskland, blev Christian korpral i svensk tjänst. Hans bror Caspar (B III, † efter 1651) köpte ett gods på Ösel. Han blev 1627 fänrik vid kungl. Östgöta infanteriregemente. Om den tredje brodern Christopher (C III, 1616–1686) heter det: ”Han hölls inte bara flitigt i skolan utan uppfostrades också i alla adliga dygder och seder.” Även han hade gods på Ösel. År 1630 åtföljde han sin far på ett besök till Danmark. Ösel tillhörde då ännu den danska kronan. Den yngste brodern Friedrich (D III) blev först mot slutet av Trettioåriga kriget kornett i svensk tjänst. Han hade efter kriget godset Arromois på Ösel, som han hade köpt av sin svärfar Claus Harrien 1648.

Tollarna i Trettioåriga kriget

Gustaf II Adolf deltog i Trettioåriga kriget på den protestantiska sidan på grund av det från fadern ärvda kriget mot den katolske kusinen Sigismund, som alljämt försökte göra sina anspråk på den svenska kronan gällande. Under första hälften av 1620-talet erövrades Livland av svenskarna. Förlusterna under detta krig nödvändiggjorde nya rustningar.

Bland de regementen, som nyorganiserades, var kungl. Östgöta infanteriregemente, vid vilket Lucas son Oswald Toll 1624 blev kapten.⁵ Som kompanichef deltog han bl a i intagandet av Marienburg i Preussen, som försvarades mot flera polska angrepp. Också Oswalds brorson Caspar kom dit som fänrik. Senare deltog Oswald i slaget vid Breitenfeld, där Tilly besegrades och svenskarna i hans läger kunde taga ett oerhört stort byte, resultatet av Tillys soldaters många plundringar. Efter erövringarna av Würzburg, Augsburg och München och ett misslyckat försök att intaga Nürnberg, begav sig Gustaf II Adolf i ilmarscher mot Sachsen, och innan han hade passerat Rothenburg ob der Tauber, tycks Oswald Toll ha dött, ty samma dag kungen avtågade, blev Oswald Toll begravd i S:t Johanniskyrkan, där man ännu 1747 kunde se hans vapen och värja.⁶

I slaget vid Lützen kämpade bröderna Christian och Christopher i samma regemente. Christopher blev sedan tillfångatagen av Pappenheim och tvingad i kroatisk krigstjänst, ur vilken han befriades av svenskarna vid en räd. Efter ytterligare strider deltog bröderna i det segerrika slaget vid Wittstock 1616. Sedan begärde Christopher på sin bror Christians önskan avsked för att fara till sin sjuklige far på Ösel. Där fick han emellertid i uppdrag att fara till Sverige för att säkra ett arv efter en onkel – kanske Oswald Tolls andel i bytet från Breitenfeld?

När nu också Danmark kom med i kriget på kejsarens sida, togo Christian, nu ryttmästare, och Caspar avsked för att ej strida mot sin konung – Ösel tillhörde ju ännu Danmark. Efter avskedet ur svensk tjänst blev Christian lantråd, d v s medlem av den öselska adliga provinsregeringen, och kungl. dansk överstelöjtnant. När konungen ställde upp ett kavalleriregemente på Ösel blev Christopher kvartermästare. I freden i Brömsebo 1545 överlät Danmark Ösel till Sverige, och Tollarna blevo svenska undersåtar. Christian sändes av det öselska ridderskapet till drottning Christina i Stockholm för att hon skulle bekräfta ridderskapets privilegier. Christopher lämnade militärtjänsten och blev senare mannrichter och liksom sin broder lantråd. Den tredje brodern Caspar blev ryttmästare och senare också han mannrichter.⁷ När drottning Christina 1654 överlämnade den svenska kronan till sin kusin Carl Gustaf, sändes Christian åter till Stockholm för att av den nye konungen få ridderskapets privilegier bekräftade. I Carl X Gustafs krig i Polen var Christian rytteriöverste, härjade 1657 bakom de ryska linjerna, tog en mängd adelsmän till fånga, spred skräck vitt och brett och deltog med sitt regemente, när ryssarna slogos på flykten. Efter krigsslutet återvände han till Ösel. När Carl X Gustaf hade dött, måste Christian för tredje gången fara till Stockholm, varifrån han återkom med det goda budskapet att privilegierna skulle förbli oförändrade tills Carl XI blev myndig. Sina sista levnadsår var han viceguvernör över Ösel.

Ättens adel

Som representant för det öselska ridderskapet måste Christian Toll själv ha varit adlig. Hur förhåller det sig med hans släkts adelskap? Det veta vi icke.

⁴ Bokstäverna A–D hänvisa till ättens fyra huvudlinjer och de romerska siffrorna på generationerna från och med Lucas Toll.

⁵ A. KUGELBERG, *Kungl. Första livgrenadjärregementets historia*, 5, Stockholm 1930, s. 14; H. TOLL, ”Ätten Tolls första tjänst under svenska fanor”, i: *Arte et Marte* 5/1909, s. 35–39.

⁶ H. WEISSBECKER, ”Wappenzeichnungen ... der Reichsstadt Rothenburg ob der Tauber”, i: *Deutscher Herold* 16/1885.

⁷ A. KUGELBERG, *Kungl. Första livgrenadjärregementets historia*, (som anm. 5), s. 24.

Det kan hända att Oswald Toll kom till Wittenberg som adelsman, men i handlingarna i stadsarkivet i Wittenberg nämns han inte som adlig – bara hans äktenskap med Margreta von Rünzel talar för hans adelskap, men hennes namn är känt först från senare källor. Mot antagandet att Oswald Toll som adelsman anlät till Wittenberg, invändes på 1600talet att han som husägare i staden och med en son vid universitetet snarare borde ha varit borgare. Å andra sidan hade flera adliga släkter hus i Wittenberg och söner som studerade vid universitetet. Hans son Lucas var i vart fall adlig, om inte till börden så måste han ha adlats av biskopen, ty han hade en adlig fru, Elisabeth Vietinghoff, och hans söner voro pager hos Henrik von Falkenberg. Hans underskrift finns med talrika andra medlemmars av det öselska ridderskapet på en skrivelse till den danske konungen.⁸

Hans sonson representerade som sagt tre gånger det öselska ridderskapet i Stockholm och var alltså utom allt tvivel adlig. Senare har ätten immatrikulerats på ridarhusen i Stockholm, Arensburg, Reval, Riga och Helsingfors. Medlemmar av ätten ha blivit ryska baroner resp. svenska och preussiska friherrar, den svenske fältmarskalken Johan Christopher Toll blev greve liksom den ryske generalen Karl Toll, som också var österrikisk friherre, och i den svenska grenen går den friherrliga värdigheten i primogenitur (ärvs enbart av äldste sonen).

Ättens legendariska härkomst

För att kunna tillbakavisa invändningar mot släktens adliga värdighet hade man på 1600talet införskaffat ett intyg från den bekante märkiske lärde, kurbrandenburgska hov- och kammarrättsrådet Martin Friedrich Seidell (1621–1693).⁹ Många gamla ätter föra sin härkomst över legendariska förfäder tillbaka till ett ädelt men obekräftat ursprung, och Tollarna utgöra därvidlag inget undantag. En sådan gammal härkomst finna vi i den sk Seidellska handskriften liksom i tidigare genealogier över ätten. Enligt denna gamla släkttradition härstamma vi från den holländska släkten Tol(l) på den medeltida borgen Toll nära Leiden (där antagligen tull avkrävdes resande över och/eller på ett vattendrag). Denna släkt förde i vapnet ett lejon.¹⁰ Dess genealogi kan i gamla holländska krönikor föras tillbaka till grevarna av Holland, hertigarna av Aquitanien och merovingerna eller i vart fall till riddare på 1200talet, som skett i den äldre genealogiska litteraturen, senast i Elgenstiernas *Ättartavlor* från 1934.¹¹ Ja, än i dag kan man i ett norskt konversationslexikon från 1989 läsa om ätten Toll: ”kom ursprungligen från Nederländerna, där en medlem nämns redan på 800talet”.¹²

Denna riddarromantiska föreställning om ätten Tolls ursprung har haft praktiska följder. Kammarherre Hans Toll (Bc IX) på Hjularöd inspirerades av den att studera holländsk medeltidshistoria, vilket gjorde honom till en bekant specialist på medeltidens historia, som också publicerade uppsatser till Sveriges medeltida historia, bl a en uppsats om det svenska trekronorvapnet, som länge citerats. Han kom på idén att omsätta sina kunskaper i byggandet av en medeltida borg, den sista i Sverige, på sitt fäderneärvda gods Hjularöd i Skåne. Detta romantiska intresse gav han i arv till mig, när jag i tolvårsåldern fick läsa en omfattande handskrift i pergamentband, där han hade skrivit om ätten Tolls ursprung, och som han illustrerat med akvareller av riddare och borgar. Ett annat resultat av traditionen om ätten Tolls härstamning från en riddare Floris van Toll är att flera Tollar burit det ovanliga förnamnet Florus.

Bild 2 Från antavlan för Christopher von Nienen (från Kuckerska arkivet, nu Tollska släktarkivet), vars mor var dotter till Lucas Toll. Detaljbilden visar vapnen för Lucas far Oswald, hans mor Margareta Rünzel och hans svärfar Christoffer Vietinghoff.

⁸ Rigsarkivet i Köpenhamn, Schreiben des Statthalters auf Ösel und der Ritter- und Landschaft an König Friedrich II von Dänemark, daterat Arensburg, 14.05.1584. Ridderskapet var det enda ståndet på Ösel, se H. LAAKMANN, ”Zur Geschichte der öselschen Ritterschaft”, i: *Genealogisches Handbuch der öselschen Ritterschaft*, Dorpat 1935, S. 702f.

⁹ Kopia i släktarkivet. Citerad i TOLL, ”Die Herkunft der Familie von Toll”, (som anm.1), s. 91–102.

¹⁰ Också Lucas Toll och hans avkomlingar ha i en kliven sköld till höger ett lejon och till vänster en blå ström (sedan 1700talet, som dock har uppstått ur en svart balk, vilket man ser på äldre vapenavbildningar, t ex på Christian Toll d y:s porträtt, **bild 1**, förmodligen hämtad ur Lucas Tolls frus vapen, Elisabeth Vietinghoff (**bild 2**). För släktens vapen, se Chr. Tolls uppsats härom. För den holländska borgen se D. van TOL, *Het huis Tol te Koudekerk en zijn bewoners (ca. 1277–1977)*, Alphen aan den Rijn 1999.

¹¹ G. ELGENSTIERNA, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 7, Stockholm 1934, s. 306–320.

¹² *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, 13, Oslo 1989, s. 598: „Toll, von Toll, baltisk adelsslekt ... Kom opprinnelig fra Nederland, hvor et medlem er nevnt allerede på 800-tallet, via Sachsen til Baltikum på 1400-tallet...“.

Sedan denna riddarromantiska historia betvivlats av en modernare och nyktrare genealogisk forskning, inklusive min egen, börjar vår släkts historia alltså inte längre i det medeltida Holland utan 1525 i Wittenberg med Oswald Tolls redan omförmälda ankomst som flykting med sin fru, som var havande, en berättelse med nästan biblisk klang. Kanske nyare forskningar skola lyckas visa, varifrån Oswald Toll kom, och vilka hans förfäder voro. Hans frus namn (Rünsel) och vapen (**bild 2**) på en antavla för en dotterson till Lucas och berättelsen om flykten kunde föra tankarna på bondeupproren i Sydtykland, där det i Schwaben fanns en släkt Runs (varav Rünsel är diminutiv) med samma vapen. Namnen på Oswalds mor och farmor (Holtzendorff och Eichstedt) på antavlan och i hans sonson Christophers likpredikan kunde tyda på en brandenburgsk härkomst, men i Mark Brandenburg ha hittills inga Tollar kunnat påträffas, och släktraditionen och likheten i namn och vapen med de holländska Tollarna och det förhållandet att en son till Lucas Toll gifte sig i Holland kunde tyda på en holländsk härstamning – allt blott indicier, som peka i olika riktningar.

Efter freden i Nystad 1721 avträdde Sverige Ösel liksom Estland och Livland till Ryssland, och de Tollar, som stannade i Baltikum, blevo ryska undersåtar.

Tollarna i Estland

Några avkomlingar till Christian Toll d.y. flyttade från Ösel över till Estland. Bland dem blev Ebbe Ludwig (A VI, 1722–1810) bekant som den förste godsägare i Estland, som inskränkte sina bönders livegenskap och tillerkände dem vissa rättigheter med den Essemäggiska bonderätten, uppkallad efter namnet på hans gods.¹³

Bild 3 Kuckers i Estland

Bild 4 Översten baron Robert Toll (A VIII, 1802 - 1876) på Kuckers i Estland, utgivare av *Ehst- und Livländische Brieflade*. Målrat av Jenny von Tobiesen, med St. Georgsorden, hans vapen och inskriften "Landsraht in Ehstland Oberst Robert Baron Toll auf Kuckers geb 1802 Jan. 23 gest. 1876 Dec. 7". Originalen fanns i muséet i Mitau men synes nu vara förkommet

Ebbe Ludwigs bror Carl Gustav Toll (A VI, 1723–1813) gjorde 1870 sitt gods Kuckers i Estland (**bild 3**), ca 45 km väster om Narva, tillsammans med en del av sin förmögenhet till ett fideikommiss med förpliktelse för fideikommissarien att vara ättens huvudman och förmera fideikommissets arkiv och bibliotek.¹⁴ Om fideikommissarien hade flera söner, skulle hans efterföljare utses genom lottning. Bland dessa efterföljare var sonsonen till en bror till fideikommissstiftaren, Robert Toll (A VIII, 1802–1876, **bild 4**). Denne hade som kapten deltagit i Rysslands krig mot Turkiet 1828–1829 och som major i kriget mot de polska upprorsmännen 1831. I detta senare krig sköts vid ett överfall hästen under honom, ett sabelhugg klöv hans ansikte från höger öra till näsan, och han fick tio bajonettstygn i underlivet men överlevde. Medan såren läktes hade han tjänstledigt och använde tiden till att samla uppgifter till sin släkts historia. Efter att han hade tillträtt fideikommisset, fortsatte han sina historiska och genealogiska forskningar både i Estland och på andra håll, bl a i Riksarkivet i Stockholm, förmerade avsevärt arkivet på Kuckers och publicerade en del av dess handskrifter i en stor urkundspublikation,

¹³ *Die privaten Bauernrechte Estlands ...*, hg. v. G. O. HANSEN, Dorpat 1890. Dokumentet är odaterat, förmodligen från 1780-talet eller från år 1795 – eljes började befrielsen av bönderna i Baltikum först 1804, i Ryssland 1861.

¹⁴ *Urkunden der Stiftung Carl Gustav von Toll zu Kuckers*, Reval 1859.

¹⁵ Reval 1861–1864.

¹⁶ Chr. v. TOLL, "Der Polarforscher Eduard Toll (1858–1902)", i: *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften* 44/2002, H. 3, s. 57–64. Svensk översättning med titeln: "Polarforskaren Eduard Toll 1858–1902", i: *Katastrof! Olyckans geografi och antropologi*, Ymer 2006, s. 281–302.

¹⁷ E. TAMMIKSAAR; K. KALLING, "Siberian woolly mammoths and studies into permafrost in the Russian empire in the 19th cent.", i: *Ninth international conference on permafrost*, ed. by D. L. KANE; K. M. HINKEL, 2, University of Alaska Fairbanks 2008, s. 1745–1750, här s. 1749.

¹⁸ E. von TOLL, *Die russische Polarfahrt der „Sarja“ 1900–1902*, aus den hinterlassenen Tagebüchern hg. v. Baronin Emmy von TOLL, Berlin 1909.

Ehst- und Livländische Brieflade,¹⁵ ett verk av stor betydelse för den historiska forskningen i Estland. Robert Toll blev kejsarlig rysk överste och estländskt lantråd och erhöll med övriga medlemmar av sin släkt 1855 rysk barontitel. Hans epitafium i Revals domkyrka visar vapnet som det bärs av husen Wodja, Kuckers och Piddul, d.v.s. med rött lejon i gyllene fält.

Av Roberts båda söner blev den yngre, baron Hermann Toll (Ab IX 1 1855–1935) genom lottdragning fideikommissarie till Kuckers. Efter nationaliseringen av Kuckers bodde han i Tollska palatset på Domberget i Reval. Ett annat palats i Reval beboddes av hans äldre bror Harald (1848–1909), som var estländsk ridderskapssekreterare och som framstående genealog den Kuckersska traditionen trogen. På Kuckers funnos stora oljeskifferfyndigheter (kuckersit), som kom att bli en av Estlands största exportvaror men också gjort trakten kring Kuckers starkt miljöskadad. Hermann Tolls son Benno (1885–1956) blev doktor på en statsvetenskaplig avhandling, flydde med hustru och barn från Estland och sedan från Öst-Tyskland och överflyttade efter skilsmässa till Australien. Han hade en något bisarr personlighet, vilket också märks i de korta historier av honom, som publicerats i diverse tryck. Han översatte också flera verk av Turgenjev till tyska. En son och sonson leva i USA.

Bild 5 Polarforskaren baron Eduard Toll
(A IX:1, 1858 - 1902)

En brorson till Robert Toll var polarforskaren Eduard Toll (A IX:1, 1858–1902, **bild 5**).¹⁶ Han utforskade bl a de Nysibiriska öarna 1885–1886, arbetade tillsammans med Fridtjof Nansen, nådde på en senare resa 1902 Bennettön och gick sedan vidare på en expedition över isen, från vilken han inte återkom. Han var den förste, som förklarade orsakerna till att mammutarna dött ut i Sibirien.¹⁷ Hans vetenskapliga resultat och hans dagbok ha publicerats,¹⁸ hans livsmedelsdepåer, som återfunnits i isen, ha visat sig värdefulla för bedömningen av hållbarheten för djupfrusna livsmedel, och i Ryssland har hans minne hållits levande med en bild av honom, som en komsomolexpedition har uppställt på Nordpolen, och med uppkallandet av ett polarforskningskepp efter honom.

Andra efterkommande till Christian d.y. stannade på Ösel till förvisningen 1939.¹⁹ Och nu komma vi till avkomlingarna till Christians bror Caspar. Från honom härstamma släktens preussiska gren, den äldre finländska grenen och den svenska grenen

Tollarna i Preussen

En son till Caspars sonson, Heinrich Anton (B VI, 1724–1805), föddes på Ösel men trädde 16årig i preussisk

¹⁹ De ägde från 1787 till nationaliseringen 1919 godset Piddul på Ösel. Den siste ägaren till Piddul, Bernhard (Ad IX 1870–1944), var ridderskapssekreterare i Arensburg och arkeologiskt intresserad. 1939 tvingades han med sin familj liksom övriga tyskbalter att flytta från Ösel till Posen. Hans söner föll 1945 i krigsfångenskap, Eduard (X 1 1904–2005), sedermera känd ornitolog och innehavare av Tyska Förbundsrepublikens förtjänstkors och den ende Toll, som blivit över hundra år) och Joachim (X 3 1907–1993) sutto i flera år i läger i Sibirien, och Eberhard (1906–2002) i engelsk fångenskap. Så småningom återförenades de med sina hustrur och barn i Väst-Tyskland. Genom kontakt med en undertecknare av ett uttåg i Sverige till förmån för den landsflyktiga baltiska adeln lyckades Christopher (Be XI 4 1931–) få adresserna till dessa familjer, varigenom förbindelse kunde etableras mellan dem och den svenska grenen.

militärtjänst, deltog i många slag i pommerska kriget, till sist som kapten och kompanichef, och råkade 1759 efter slaget vid Maxen i österrikisk krigsfångenskap. Efter halvtannat år blev han fri och kämpade i Pommern mot svenskarna. Sedan han tagit avsked som major ägnade han sig åt vetenskapligt arbete och deltog bl a i generalen Georg Friedrich von TEMPELHOFFS *Geschichte des Siebenjährigen Krieges in Deutschland* i sex band, som kom ut i Berlin 1783–1801.

Bild 6 Preussiske generallöjtnanten Ludwig von Toll
(B VII, 1775 - 1851)

Hans son Ludwig Johann (B VII, 1775–1851, **bild 6**) blev major i det av Napoleon skapade storhertigdömet Bergs armé och deltog i Napoleons fälttåg mot Österrike 1809 och i hans krig mot engelsmännen i Spanien. Sedan Napoleons ”grande armée” lidit sitt stora nederlag i Ryssland, kommenderades Ludwig Johann tillbaka till Tyskland och deltog i slagen vid Dresden och Leipzig. Efter det senare slaget 1813 fick han befäl över Napoleons eftertrupp och mottog i den egenskapen en rysk parlamentär, som visade sig vara hans släkting, den kejsarlig ryske generalen Karl Toll – jag återkommer till honom längre fram. Senare trädde Ludwig Johann i preussisk tjänst, deltog i flera fälttåg och erhöll bl a järnkorsen. Som kungl. preussisk generallöjtnant blev han 1834 kommendant i fästningen Graudenz, där författaren Fritz Reuter en tid satt som politisk fånge. Fritz Reuter skriver till sin far om tiden i Graudenz: ”Frisk luft, fint vatten, behagligt och hälsosamt läge gör den här orten behaglig; men framför allt har kommendantens, överste von Tolls anspråkslösa och vänliga väsen, hans redan under den här korta tiden ofta visade godhet och hans erkända mildhet väckt våra förhoppningar om lyckligare dagar än tidigare”. Fritz Reuter beskriver Toll i sina böcker på plattyska *Ut de Franzosentid* och *Ut mine Festungstid*: ”... en högvuxen ståtlig man med snövit skägg och snövit hår”, som hälsade dem med orden ”Jag ser av era papper att ni är ordentliga människor, och ni skall ha det bra här, ty det är inte min sak att ännu mer trampa på människor, som råkat i olycka”, och samma kväll fångarna ankommo, skickade generalen till dem en gevaldiger som sade: ”Hälsningar från generalen, och han skickade oss något till kvällsvard, då vi väl ännu inte hade inrättat oss riktigt”²⁰

Också Ludwig Johanns son Karl (B VIII, 1801–1869) och hans sonson Paul (B IX, 1849–1924) blevo kungl. preussiska generaler. Karl blev preussisk generallöjtnant. Han reste för sin utbildning till Österrike, Italien, Schweiz och Frankrike, och 1854 blev han som överstelöjtnant kommendant på fästningen Glatz, Schlesiens största fästning, byggd av Fredrik den Store. Paul Toll blev som ung officer sårad vid 1870 vid Mars la Tour, där Preussen vann en avgörande seger över Frankrike. En sonson till Paul Toll, Kurt (Ba X 2a 1911–1993) blev fången vid Stalingrad, där han som fallskärmsofficer nedsatts under belägringen, och satt flera år i ryskt fångläger. Han förvaldade sedan sin mors familjs (Schünemanns) järnbruk i Dassel i Niedersachsen. Karls äldste son Ernst (Ba IX 1 1840–1879) blev storhertiglig oldenburgsk hovmarskalk, och den yngste Hans (Ba IX 3 1859–1919) överflyttade till Sydamerika och grundade Argentinas första champagnefabrik. Hans avkomlingar på kvinnolinjen leva i Chile. Också Ernsts son Wolfgang (Ba X 1 1868–1939) tjänstgjorde vid det oldenburgska hovet som överhovmarskalk. Hans sonson Wolfgang (Ba XII 1 1941–?) hade restaurant i Berchtesgaden, och hans son Wolfgang (Ba XIII 1 1965–) har efter faderns död restaurant i Tyrolen. De preussiska Tollarna fick 1873 tillstånd av kungen av Preussen att föra friherretitel.

²⁰ Fritz REUTER, *Sämtliche Werke*, bd 1-15, Wismar 1875-1882, *Olle Kamellen* 2. Theil, *Ut mine Festungstid*, 12. Aufl. Wismar etc. 1879, s. 161 f.: ”General von T... .. De General kamm herute en groten, staatschen Mann mit en slohwitten Schnurrbort un slohwittes Hor ... 'Ich seh' aus Ihren Papieren, daß Sie ordentliche Leute sind, und Sie sollen's hier auch gut haben, denn meine Sache ist es nicht, Leute, die im Unglück sind, noch mehr hinunter zu treten.” S. 166 “ne Empfehlung von den Herrn General un hei schickte uns hir en beten [bischen] tau'm Abendbrot, denn wi wiren woll nich vüllig inricht't.” Också i *Ut de Franzosentid* nämns Toll flera gånger, *Olle Kamellen*, ”Zwei lustige Geschichten”, 2. *Ut de Franzosentid*, 14. Aufl. Wismar 1880, 3. Kap. S. 74: “... Kümmt richtig en französchsen Oberst mit sinen Adjutanten 'rinner in de Husdör.” Också s. 107–113, “Oberst von Toll”: s. 159–165, 170–179.

Tollarna i nordiska kriget

Men tillbaka till Ösel och till 1700talet. År 1680 ägde Carl XI:s reduktion rum, som försvagade den jordägande adelns ställning, och sedermera fältmarskalken Johan Christopher Toll berättade i ett brev till Gustaf III: ”Min farfader blev igenom reduktionen likaså fattig som han förut varit rik och välmående, dess barns väsentligaste förmåner voro således i fäderneslandet försvunne och högst salig konung Carl XII:s krig blev för dem det endaste hopp att tjänstevägen draga sig världen igenom.”²¹

Inte mindre än 20 Tollar tjänstgjorde som officerare i den svenska armén under Carl XII.²² Till dessa hörde bröderna Fredrik Christopher och Reinhold Gustaf. Fredrik Christopher (B V, 1677–1728) föll som svensk premiärlöjtnant i rysk fångenskap vid Perevolotjna i Ukraina och tillbragte 13 år i Turinsk i Sibirien. Här odlade han tobak, skaffade sig en stor förmögenhet, gifte sig och hade ett eget hus i staden. Då tobakshandel var ett statsmonopol, blev han två år före frigivningen angiven och häktad och hans egendom konfiskerades. Men han måste ha räddat något av sin förmögenhet, ty sedan han kommit tillbaka från fångenskapen, köpte han Åminne gård i Pojo socken i Finland och blev därmed stamfader för den äldre finska grenen av släkten.

Hans son Carl Fredrik (Bb VI, 1718–1784) föddes under föräldrarnas fångenskap i Turinsk i Sibirien. Också han blev svensk officer och deltog liksom bl a sin kusin Johan Christopher (se nedan) i Pommerska kriget. Denna gemenskap mellan de båda kusinerna bidrog kanske till att också Carl Fredrik med sina kusiner Ludvig, Carl Gustaf (Bc VI) och Johan Christopher 1772 naturaliserades som svensk adelsman och med dem 1776 introducerades på det svenska Riddarhuset. Eftervärlden bevarar snarare minnet av hans tredje fru, Catharina Charlotta Swedenmarck, kallad ”den finländska Sapfo”, diktarinna och sin tids enda kvinnliga svenska skådespelsförfattare.²³ Efter sin äldste son Florus födelse 1776 slutade hon att dikta. Med sina tre fruar skall Carl Fredrik haft 21 barn.

Florus (1776–1856) skall vid kapitulationen i Sveaborg ha vägrat att giva sig och inför kommandanten brutit sönder sin värja och sedan flytt undan rysk fångenskap för att delta i de fortsatta fälttågen, då han bl a efter slaget vid Oravais fick guldmedaljen för tapperhet i fält och efter affären vid Hörnefors svärdsorden. Han deltog också i fälttåget i Norge 1813–1814 och blev chef för Hallands infanteribataljon och överstelöjtnant. Hans namn lever genom den donation han och hans hustru gjorde till Halmstad av en värdefull samling böcker, kartor och gravyrer som jämte pengar till hyra och lön utgjorde grunden till nuvarande stadsbibliotek, vars namn har tillägget ”med Tollska biblioteket”.²⁴ Makarna efterlämnade också pengar till understöd av fattiga och stipendier till studenter. Deras hus vid Stora Torg, en kulturell samlingsplats, har brunnit ned, men Tollsgatan bevarar deras namn. Florus beskrivs som en liten satt man med grånade polisonger och långt vitt hår.²⁵

Carl Fredrik Tolls efterkommande förblevo i det ryska riket, sedan Finland blivit ett ryskt storfurstendöme, och några få av dem överlevde ryska revolutionen, terrorn och andra världskriget.²⁴ Till dem hörde Boris Christophorovitj Toll (Bb XI, 1903–1970), vilkens arbeten om film jag fann vid ett besök i Leningrads bibliotek 1962.

Tollarna i Sverige

Den svenska grenen härstammar från Fredrik Christophers yngre bror Reinhold Gustaf (B V, 1687–1751, **bild 7**),²⁶ som, född på Ösel, blev officer vid Kungl. Norra Skånska Kavalleriregementet. Efter att i Carl XII:s krig ha erhållit 19 blesyrer, föll han 1709 vid Perevolotjna i rysk fångenskap samtidigt med sin bror, men hade det svårare än denne och försörjde sig bl a med snörmakerier och språkundervisning. Efter en trettonårig fångenskap kom han till Sydsverige, gifte sig med Elsa Sophia Gyllenstierna, avancerade till överstelöjtnant och

²¹ K. MELLANDER, Johan Christopher Toll som militär och politiker under Gustaf III, Stockholm 1933 (diss.), s. 3.

²² A. LEWENHAUPT, Karl XII:s officerare, 2, Stockholm 1921, S. 706.

²³ C. BURMAN, *Den finländska Sapfo*. Catharina Charlotta Swedenmarcks liv och verk, Uppsala 2004. Trettio år före henne skrev den bekanta diktarinnan Hedvig Charlotta Nordenflycht ett teaterstycke, som dock varken trycktes eller spelades (tryckt först 1927 i hennes samlade verk), och en annan kvinna översatte vid denna tid tre komiska operor, men Catharina Charlotta Toll, f. Swedenmarck, var under andra hälften av 1700talet den enda kvinna, som författade teaterstycken. Se också *Biografiskt lexikon för Finland*.

²⁴ *Biblioteksbladet* 8/1923, s. 213 f.; I. LARSEN, ”Om Tollska boksamlingen och människorna bakom den”, *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1980, s. 42–55; id., *Tollska samlingen. Katalog över Tollska samlingen på Halmstads stadsbibliotek*, Halmstad 1980.

²⁵ Länsmuseet i Halmstad. <http://www.malax.org/westside/forum/index.php?action=printpage;topic=16.0>

²⁶ T. CARPELAN, *Åttartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna*, 3, Helsingfors 1965, s. 1239 ff.; [Chr. v. TOLL], artikeln Toll i *Finlands Ridderskap och Adels kalender*.

köpte efter sitt avsked gården Nybo i Riseberga socken i Skåne, som genom hans frus fromhet blev ett centrum för herrnhutismen i Sydsverige.²⁷

Bild 7 Svenske överstelöjtnanten Reinhold Gustaf Toll (B V, 1687 - 1751)

Bild 8 Svenske fältmarskalken greve Johan Christopher Toll (1743 - 1817)

Av hans barn blev den yngste sonen Johan Christopher (**bild 8**) den Tollska släktens mest berömde medlem.²⁸ Femtonårig deltog han 1758 som frivillig i det resultatlösa pommerska kriget mot Preussen, liksom sina båda äldre bröder, men när han inte lyckades bli mer än underofficer, trots att han hade sin morbror fältmarskalken Marcks von Würtemberg som regementschef, tog han avsked efter sex år, säkert utan att ana att han ytterligare tre gånger skulle återkomma till Pommern, som fästningsfånge, som generalguvernör över Skåne för att pantsätta Wismar till hertigen av Mecklenburg-Schwerin och som svensk överbefälhavare i kriget mot Napoleon. Efter juridiska studier, som resulterade i en rekordsnabb examen och en snart avbruten bana som domare, och en tjänst som överjägmästare i Kristianstads län, begynte Johan Christopher Toll sin verkliga karriär, som ehuru militär var ovanligt oblodig, med revolutionen i Kristianstad 1772, ett motstycke till Gustaf III:s revolution i Stockholm, och vid vilken icke en droppe blod utgöts – en karriär, som nådde sin höjdpunkt, när han blev fältmarskalk, inte efter ett slag till priset för stora förluster utan efter att med sin diplomatiska förmåga ha räddat hela den svenska armén från Pommern till Sverige med alla förråd undan Napoleon.

Efter revolutionen blev han ryttmästare och introducerades med sina bröder och den nämnde kusinen Carl Fredrik i Finland på Riddarhuset, avancerade raskt till överste och chef för Södra skånska kavalleriregementet med Beckaskog utanför Kristianstad som boställe, blev general och gjorde krigsplanen för Gustaf III:s krig mot Ryssland 1788,^{27b} i vilket den ryske generalen Carl Herman Toll råkade i svensk krigsfångenskap – en ättling till Christopher Toll (C III), om honom mera nedan.

Som generalintendent rustade Johan Christopher upp flottan i Karlskrona och reformerade den sjömilitära sjukvården. Efter mordet på Gustaf III, vars krigsminister Toll en tid var, avlägsnades han som övriga gustavianer och sändes som svensk minister till Polen, där han upplevde oroligheterna under Polens andra delning 1793 och lärde känna frihetshjälten Kosciuszko,²⁹ hemkallades och dömdes till fästning på grund av påstådd delaktighet i den s.k. ArmfELTSKA konspirationen. Åklagaren hade yrkat, att han skulle dömas från liv, ära och gods, och då yttrade Johan Christopher de berömda orden: ”Öfver mitt lif dömer den Allsmäktige, öfver min ära historien, och ett godt samvete är den enda egendom, jag under en långlig kronans tjänst förvärfvat.” Efter ett år som fånge i Wismar, där han åt vid kommendantens bord och fritt fick promenera och jaga, frigavs han då Gustaf IV Adolf blivit myndig, återfick alla sina värdigheter och användes bl.a. som sändebud till ryske kejsaren Paul,³⁰ som blev så förtjust i honom, bl. a. för att de kunde tala plattyska tillsammans, att han försökte locka honom i rysk tjänst med löftet att återge honom alla gods, som Tollarna

²⁷ G. ELGENSTIERNA, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* (som anm. 11), s. 306–320.

²⁸ H. PLEJEL, *Herrnhutismen i Sydsverige*, Lund 1923 (diss.), s. 92 f.

²⁷ C. V. LILLIECRONA, *Fältmarskalken Grefve Johan Christopher Toll*, 1-2, Stockholm 1849–1850; K. MELLANDER, *Johan Christopher Toll* (som anm. 21),

^{27b} E. L. BIRCK, *General Tolls krigsplan år 1788, dess utförande och sammanbrott*, Helsingfors 1944 (diss., Svenska Litteratursällskapet i Finland 296).

²⁸ J. C. TOLL. *Powstanie Kosciuzkowskie w swietle korespondencji posla szwedzkiego*, polsk övers. av L. Postén, Warszawa-Kraków 198; .L. POSTÉN, ”Polens andra delning och utbrottet av Kosciuzkos uppror enligt Johan Christopher Tolls diplomatiska rapporter 1793-1794”, *Vetenskaps societeten i Lund Årsbok* 1993, 64-85.

³⁰ Från detta uppdrag hemförde han förutom ”Alla Kejsarliga Ryska Orden” (den ryska motsvarigheten till den svenska ”Kungl. Maj:ts Orden”, i dagligt tal Serafimerorden) en briljanterad snusdosa, en orientalisk sabel och en tavla på vars baksida finns påskriften ”Denna tavla är målad av kejsarinnan Catharina av Ryssland och af hennes son kejsar Paul skänkt till Excellensen J. C. Toll vid ett af dennes besök i S:t Petersburg”. Bilden, två flickor med en vindruvsklase, har kejsarinnan kopierat från en målning av den engelske konstnären Matthew William Peters (1742–1814).

förlorat i Baltikum genom Carl XI:s reduktion. Senare blev han friherre och generalguvernör över Skåne, under kriget mot Napoleon överbefälhavare i Pommern, där han som sagt räddade hela svenska armén tillbaka till Sverige, och fältmarskalk och slutligen greve. Han dog ogift på sitt översteboställe Beckaskog 1814 och slöt därmed sin grevliga ätt.

Han var fysiokrat, och om honom skriver Ingvar Andersson: Den upplysta despotismen var för fysiokraterna den styrelseform, som kunde trygga de fyra huvudkrav de ställde på staten: att garantera ”*propriété, liberté, sûreté et inégalité*”; på dessa punkter har Tolls uppfattning sammanfallit med deras. Härtill kommer deras mening att man icke borde med invecklad lagstiftning och stor byråkrati ingripa på olika områden. Med dessa tankar i tiden har Toll djupt sympatiserat. De ha rört besläktade strängar i hans inre. Han för detta system vidare neråt i statsmaskineriet med sin kritik av byråkratism, omständlighet och formaliteter, med sitt anbefallande av personligt ej kollegialt ansvar, av en rättelse, som sträcker sig ”till allt, som är byggt . . . på mera säkerhet i de bedrivandets vilja och egenskaper än i formulärer till räkenskaperna. . . ” ”Ju konstigare och omständligare saker beredas”, säger han, ”desto mera stå de i fara att misslyckas; ju simplare man däremot tager och följer ett ämne, ju närmare är man till ändamålet.”³¹

Från Fältmarskalkens bror Carl Gustaf Toll härstamma Tollarna i Sverige. Carl Gustaf Toll (Bc VI 1741–1817) var kapten och hade några år varit i fransk tjänst och översatte redan dessförinnan från franska Fredrik den Stores *Försök öfver krigskonsten* (Stockholm 1770). Hans hustru Anna Charlotta Flach (1759–1792) skrev kort före sin död *Förmaningar* till sina barn, vilka trycktes flera gånger i början av 1800talet. Paret hade sönerna Gustaf, Nils och Axel.

Gustaf Philip Adam Toll (Bc VII 1 1782–1865) blev friherre 1813 och adopterades på sin farbrors friherrliga nummer på Riddarhuset, men den friherrliga värdigheten går i arv bara till äldste sonen. Han blev överste, generaladjutant och kammarherre hos drottning Desideria, gifte sig med sin syssling Marie Louise Gyllenstierna och förvaltade en tid sin svärmor Antoinette Gyllenstiernas Krapperup men levde sedan med hustru och svärmor på det Gyllenstiernska Frösåker i Västmanland. Han ärvde sin farbror fältmarskalkens bibliotek, som han överlät på sin svåger Nils Gyllenstierna på Krapperup, där biblioteket ännu bevaras.³² Från honom härstamma nu samtliga medlemmar av friherrliga och adliga ätterna Toll i Sverige. Äldste sonen Johan Christopher (1816–1887) ärvde friherretiteln och blev fil. dr. i matematik och arrenderade Trolleberg vid Lund. Efter hans död gick titeln vidare till hans bror Carl Florus (1820–1896), som var major och riksdagsman. Titeln ärvdes därefter av näste bror, marindirektören Oswald Toll (1823–1913), för att sedan ärvas av hans son majoren Johan Toll (1866–1957).

Ytterligare barn till Gustaf Ph. A. Toll voro sönerna Nils, Gustaf och August och dottern Marie Louise, gift med friherre Karl Skogman. Nils (1824–1897) blev major och hans son Carl August (1879–1958) rådman och dennes son Nils Florus (1918–1991) flygdirektör 1 gr (överste). Gustaf Axel (1831–1912) blev generalmajor och hovmarskalk hos änkehertiginnan av Dalarna på Haga. Han var den siste av släkten att äga det Gyllenstiernska och sedan von Postiska Frösåker och medförde därifrån en större samling släktporträtter, nu spridda bland hans avkomlingar.³³ Hans äldste son Karl Oswald (1862–1936) blev generallöjtnant och överkommendant i Stockholm. För sina insatser i ledningen för landstormen och det frivilliga skyttet fick han medaljen Illis quorum. Den yngre sonen August (1865–1911) ägde Skattmansö i Salatrakten. Döttrarna voro Anna, gift med major Knut Björkenstam, Ebba, lärarinna, och Sigrid, gift med stadsläkaren i Köping Gustaf Ericsson.

August (1833–1866) dog redan som löjtnant. Hans son August (1865–1931) var häradshövding på Gotland.

Gustaf Ph. A. Tolls bror Nils (Bc VII 2 1783–1862) var överste och hade deltagit i fälttåget i Pommern 1807 och i Norge 1814. Han bodde sedan med sin familj i Lund, där det Tollska hemmet var en av medelpunkterna för de litterära och musikaliska intressena i den lilla universitetsstaden, och sina sista år bodde han på Sörby vid Kristianstad.³⁴ Hans äldsta dotter Amelie var gift med professorn i filosofi, statsrådet, biskopen i Kalmar och en av de aderton Paulus Genberg. Amelie både tecknade och målade porträtt i olja och akvarell, och omtalas i *Svenskt Konståndslexikon*. Hon var också författarinna med pseudonymen Lyseph Ly. I Kungl. Biblioteket finns

³¹ I. Andersson, ”Johan Christopher Toll”, *Scandia* 7/1934, s. 77 f.

³² Biblioteket har beskrivits av Chr. Toll i ”Fältmarskalken Johan Christopher Tolls bibliotek på Krapperup”, *Ur Krapperups historia*, red. P. Ullgren, Nyhamnsläge 2007, 238–267.

³³ Samlingen har beskrivits av Chr. Toll i ”Två släkters möten – Gyllenstierna och Toll”, *Ur Krapperups historia*, red. P. Ullgren, Nyhamnsläge 2007, 98–119.

³⁴ Hans familj skildras av Chr. Toll i ”Tollarna på Sörby”, *Släkt och Hävd* 2008, 23–43.

en bok tillskriven henne med titeln *Wiljams hem, eller Den galda sommaren. För barn*, tryckt i Lund 1839, då hon var 18 år. Dottern Ulla har efterlämnat en rad teckningar och återfinnes också i *Svenskt Konstnärslexikon*, och sonen Oswald (1826–1889) var generalintendent och farfar till författarinnan Edita Morris, f. Toll, mest känd för sin bok *Flowers of Hiroshima*.³⁵ Hon grundade en internationell kulturell fredsstiftelse, *The Hiroshima Foundation for peace and culture*. Oswald Toll var en tid disponent för Höganäs stenkolsgruva och fick för sin rådgivning under koleraepidemien där 1873 medaljen Illis quorum. Två av hans söner emigrerade till USA men ha ej efterlämnat några manliga avkomlingar.

Den tredje brodern Axel (Bc VII 3 1788–1867) var ryttmästare och fick genom gifte med friherrinnan Brita von Schwerin godset Hjularöd i Skåne, där hans sonson kammarherre Hans Toll, medeltidshistoriker (bl.a. *De äldsta svenska konungavapenbilderna och tre-kronor-vapnet*, Stockholm 1919) och ordenshistoriograf, lät 1894–1897 arkitekterna Isak Gustaf Clason och Lars Israel Wahlman bygga en av Sveriges sista medeltida borgar.³⁶ Han intresserade sig livligt för vår släkts ursprung och historia och lät detta intresse gå vidare till sin syssling Karl Oswalds sonson Christopher (Bc XI 4, 1931–, grundade släktföreningen 1953 och skapade släktarkivet).

Tollarna i Ryssland

Christian den äldres tredje son var Christopher Toll (C III 1616–1686). Hans sonson Georg Heinrich (C V 2, 1692–1763) var först svensk kadett, men när Ösel 1721 blev ryskt, gick han i hessisk tjänst och blev med tiden generallöjtnant och kommandant i Marburg.³⁷ ”Han var ett mönster för en from och den evangelisklutherska bekännelsen hängiven och med de ädlaste dygder prydd man. Han var trogen sin furste, vänlig mot sina likar, god mot de ringa, mild mot de fattiga och tillförsiktig i döden.” Hans son Carl Heinrich blev fänrik och regementsadjutant vid det hessiska infanteriregementet von Mirbach, som hörde till ”the Hessians”, de trupper som av lantgreven Friedrich von Hessen-Kassel hyrdes ut till Storbritannien för att kämpa i Nordamerika under Washington. Hans regemente skall emellertid under de sju åren huvudsakligen ha stått i garnison och blott den 22. oktober 1777 ha kämpat i 40 minuter vid försöket att intaga fästningen Redbank vid Delawarefloden. Vid den misslyckade stormningen av fästningen fick Carl Heinrich två blesseyrer, i huvudet och i höger arm, och blev till belöning befordrad från yngste sekundlöjtnant till stabskapten. I kriget mot det revolutionära Frankrike 1792 insjuknade han i hetsig feber, blev liggande i Verdun och råkade i fransk krigsfångenskap. Lantgreven hade frigivit två franska officerare för att utväxla honom. Men tyvärr dog Carl Heinrich redan 1793 i Bourgogne och blev begravnen där. Hemma väntade hans fästmö, en fröken von Wilmowski, förgäves på honom.

Tre ryska generaler hörde till denna släktgren: Georg Reinhold Toll kämpade bl. a. mot turkarna på ön Lesbos 1771, en annan, Friedrich, föddes som utomäktenskaplig son till en kusin till Georg Reinhold, eftersom hans mor inte var gift med hans far utan med dennes kusin, och den tredje var den, som i kriget mot Sverige råkade i svensk krigsfångenskap.

Han hette Carl Hermann Toll (C VI 1), hade kämpat på Lesbos under sin farbror Georg Reinhold och deltog 1789 som överstelöjtnant i slaget vid Parkumäki i Finland, i det krig som på svensk sida hade planerats av hans fars bryllingsson Johan Christopher Toll. I nummer 129 av *Hamburger Unparteiischer Correspondent* från 1789 och i *Mercure de France* från maj–september 1789 berättas: ”Överstelöjtnant Toll försvarade sig länge utan möjlighet att undkomma, och han gav sig inte förrän blott en enda man fanns kvar vid hans artilleri. [Den svenske] brigadchefen von Stedingk, som med förundran hade sett överstelöjtnant Tolls tappra uppträdande, lät både honom och de övriga tillfångatagna officerarna vederfaras all möjlig hövlighet, lät dem återfå allt sitt fältekipage och medgav dem stor frihet mot paroll.” När han efter omkring halvtannat års svensk krigsfångenskap hade frigivits, skrev han till Carl Gustav Toll, fideikommisset Kuckers stiftare, att han såg sig helt försonad med sitt öde, i det att hans överordnade hade givit honom de största lovord för att han hade hållit stånd ännu fyra timmar efter det att den [ryske] kommenderande generalen Schultz hade flytt. Och Carl Gustav Toll tillägger till tidningsartikeln: ”Vittnesmålet om hans seger, att han förhöll sig så tappert, är trovärdigt – därför måste familjen också i framtiden ära hans minne och varje ung Toll sträva efter att efterlikna honom.” Efter sitt avsked som generalmajor köpte han godset Arbafer i Estland och dog 1802 i S:t Petersburg.

³⁵ <http://www.hiroshimafoundation.net/IeEditaE.asp>

³⁶ A. SUMNER, *Borgerliga ambitioner och adliga ideal*, Sthlm 2004, s. 112–129 och registret; K. B. ROSENBLAD, *Scenografi för ett ståndsmässigt liv. Adels slottsbyggande i Skåne 1840–1900*, 2005 Lund, registret.

³⁷ J. A. HOFMANN, *Abhandlung von dem ... Krigesstaate*, 1, Lemgo 1769, s. 129–140, 144–147.

Bild 9 Arroküll i Estland

Bild 10 "Krigsrådet i Fili", när Kutuzov efter slaget vid Borodino beslöt att uppgiva Moskva. Berömd målning av A. Kivschenko 1880. Till vänster sitter Kutuzov, den andre från höger är general Karl Toll

Men den mest bekante ryske generalen var en avkomling till Christopher Toll i sjätte generationen, Karl Toll (Ca VIII 1777–1842), stamfader till de ryska grevarna Toll på slottet Arroküll (**bild 9**) i Estland. Han var generalkvartermästare under Michael Andreas Barclay de Tolly och Michail Illarionovitj Kutusov i kriget mot Napoleon, när denne föll in i Ryssland och erövrade Moskva. På en berömd bild, kallad "Krigsrådet vid Fili" (**bild 10**) överlägger han med Kutusov och andra generaler, om Moskva skall uppgivas. Senare var han generalkvartermästare också i de förenade arméerna och blev efter slaget vid Leipzig 1813, "die Völkerschlacht", generallöjtnant och österrikisk friherre. Som general av infanteriet vann han under greve Hans Karl von Diebitsch en stor seger över turkarna och upphöjdes som belöning till greve. Sedan han i det polska upproret 1831 hade lett stormningen av Warszawa – man ser honom på en målning stå på slagfältet med den brinnande staden i bakgrunden (**bild 11**) – inträdde han i riksrådet och blev minister för väg-, vatten- och byggväsendet. Han hade köpt slottet Arroküll i Estland och hade borgen Uniejew i Polen, som han hade fått i belöning. Den i Estland uppvuxne krigshistorikern Theodor von Bernhardt har ägnat honom ett verk i fyra band, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des russischen Generals Carl Friedrich*³⁸ v. Toll, 1865–1866, och i Tolstoy's *Krig och fred* nämns han på flera ställen. Det berättas, att när under dekabristupproret 1825 soldaterna stodo på Senatsplatsen framför Vinterpalatset han skall ha ropat till kejsaren: *Faites balayer la place ou abdiquez !* (« Sopa ren platsen [med kanoneld] eller abdikera ! »), något kejsaren aldrig skall ha förlåtit honom.³⁹

Bild 11 Ryske generalen greve Karl Wilhelm Toll (Ca 1777 - 1842), på slagfältet framför Det brinnande Warszawa. Målning av Peter Vasiljevitch Bassin (1793 - 1877)

Hans bror, översten Lucas Ludwig Friedrich Toll (1780–1831), som också hade deltagit i kriget mot Napoleon, blev kommandant i Nisjnij Novgorod. Han var inte bara militär utan också en utmärkt violinist och kompositör.

Av greve Karl Tolls söner ärvde den äldste, Alexander (Ca XI :1 1816–1892), Uniejew i Polen, vars siste ägare, hans sonson generalmajoren greve Alexander Toll, dog 1945 i ett läger i Polen. Hans bror, kammarjunkaren greve Eugen Toll, som omkom vid bombardementet av Warszawa 1939, hade två döttrar och en son – sonens avkomlingar leva i USA. Ytterligare en bror, professor Sergiusz Toll (1893–1961), var en i Polen bekant fjärilsforskare, vars dotter ännu lever i Polen. En farbror till dessa tre bröder i Polen var greve Sergej Toll (Ca X 2 1848–1923), geheimeråd, hovstallmästare, guvernör över S:t Petersburg och medlem av riksrådet. Hans dotter, grevinnan Marianne Koutaissoff (1877–1963), änka efter en guvernör över Volhynien och guddotter till kejsaren, har i en rad brev till mig (nu i det Tollska släktarkivet) skildrat livet vid kejsarliga ryska hovet i S:t

³⁸ Han hette egentligen Karl Wilhelm, men i Ryssland har man bara ett förnamn samt ett fadersnamn, och då hans fader hette Friedrich, ett namn, som inte finns på ryska, kallades han i Ryssland Karl Fedorovitj, vilket Bernhardt "översatt" tillbaka till Carl Friedrich.

³⁹ Розен А.Е. *Записки декабриста*. Иркутск Восточно-Сибирское книжное издательство 1984. с. 130.

Petersburg, där hon hade varit hovfröken.

En annan son till generalen Karl Toll, greve Nikolaj (1819–1880) blev generallöjtnant, och hans son, översten greve Eugen Toll (1873–1929) var den siste ägaren till slottet Arroküll före nationaliseringen 1921. Generalen Karl Tolls yngste son, greve Karl Karlovitj Toll (1834–1893) var geheimeråd och rysk minister i Köpenhamn. Hans äldsta dotter Margarethe var gift med Alexander Isvolskij, som var rysk utrikesminister 1906–1910 och den siste kejsarlige ryske ambassadören i Paris.⁴⁰

Till denna tredje gren av släkten hörde också överste Michael Toll (1884–1932, sonsöns son till en syssling till general Karl Toll), vilken som pojke ofta var på Kuckers, och som kämpade i den vita armén under general Peter Nikolajevitj Wrangell mot bolsjevikerna och efter de vitas nederlag hamnade i Belgrad, där han skall ha livnärt sig som innehavare av en tidningskiosk.

Den fjärde, yngsta grenen, som härstammade från Friedrich Toll, är utgången. Till den hörde den yngre finländska grenen, och Friedrichs son Claes Fredrik (D IV 1647–1719) var den förste Toll, som slog sig ned i egentliga Sverige. Han var major vid Dalregementet och fick med sin hustru, f. Svinhufvud, gården Eggebyholm vid sjön Valloxen norr om Stockholm. Han fick emellertid avsked från regementet, eftersom han hade använt soldater för arbeten på sin gård, och återvände till Livland, där han blev stadsmajor i Riga.

Hans son Carl Fredrik (Da V ca 1680–1741), stamfader till den utdöda yngre finländska grenen, var den förste Toll, som blev naturaliserad svensk adelsman 1723 och introducerad på det svenska riddarhuset. Han hade tidigare liksom flera redan nämnda Tollar deltagit i Carl XII:s krig mot Ryssland och blivit tillfångatagen vid Perevolotjna och fördd till Tobolsk, Sibiriens huvudstad, där han förblev i tretton år till fredsslutet. Han har efterlämnat en dagbok,⁴¹ som omfattar tiden från slaget vid Poltava den 22. juni 1709 till den 14. december 1721, då han och hans kamrater fingo order att göra sig beredda på uppbrott. Dagboken har historiskt värde, eftersom den innehåller den mest detaljerade skildringen av triumftåget i Moskva och Carl XII:s bön vid Bender, som inte är känd från andra källor. Den är också av litterärt intresse, eftersom den finländske författaren Zachris Topelius har ägt den och lånat ut den till den svenske nobelpristagaren Verner von Heidenstam, som använt den för sin bok *Karolinerna*. Fast Carl Fredriks efterkommande voro talrika – en av hans söner hade 13 barn – dog hans gren ut på manslinjen 1880 och på kvinnolinjen 1923. Till kvinnolinjen hörde den finländske generalen Ernst Löfström, vars mor var född Toll, och som en av marskalk Mannerheims närmaste män deltog i finska frihetskriget 1918 under namnet ”General Toll”, för att hans familj i det bolsjevikiska Petrograd inte skulle utsättas för repressalier.

Detta var alltså de fyra grenarna av ätten Toll, som härstamma från de fyra bröderna på Ösel på Trettioåriga krigets tid, och som utbreddes sig runt Östersjön under de följande århundradena.

Varför Tollarna blevo officerare

Frågan varför de flesta Tollar blevo officerare kunde besvaras med en hänvisning till traditionen. Det var ju likadant med präster, lantbrukare, smeder och andra hantverkare, att sönerna ofta valde faderns yrke. Men det fanns fler orsaker till att unga män lockades att bli officerare. Det var en stor uppgift, en utmaning, att delta i krig. Berömda fältherrar voro förebilder, i krig fanns möjlighet att vinna ära, höga ordnar och andra utmärkelser. Den svenske fältmarskalken Johan Christopher Toll och den ryske generalen Karl Toll blevo båda grevar och riddare av de högsta ordnar. Som soldat och officer hade man möjlighet att visa sina bästa egenskaper: mod, ståndaktighet, nitälskan, sinnesnärvaro, hjälpsamhet och vänskap, som kunde prövas i svåra lägen. Redan i spartanernas här fanns vännepar, och Johan Ludvig Runeberg berättar om soldaterna Stål och Lode, hur Lode, då han fick en medalj för tapperhet, sade: ”Giv åt Stål en penning även, eller tag ock min!”⁴²

Officersyrket kunde locka helt olika karaktärer: för osäkra människor var det skönt att kunna följa föreskrifter och order, och omvänt kände andra sig säkra, när de kunde utdela befallningar till underordnade. Människor med fantasi och estetiskt sinne lockades av flygande fanor och klingande spel, av lysande uniformer och vackert hantverk som spanska värjor, gevärd med beslag och ädla hästar. Adliga, som ej hade gods att ära, funno i officersyrket en lämplig sysselsättning och en utkomst, och borgarsöner en möjlighet att bli adlade. Officerare lärde känna främmande länder. Man har sagt, att de svenska soldaterna lärde geografi gångandes. Många officerare begagnade tillfället att skaffa sig kunskap om främmande länder, som t. ex. den 1676 i Stralsund födde

⁴⁰ [Chr. TOLL], Artikeln ”Toll” i *Genealogisches Handbuch des Adels*, Teil B: Grafen, 1960.

⁴¹ ”Carl Fredrik Tolls dagbok under fångenskapen i Tobolsk 1709–1721”, hg. v. P. NYBERG, (Historiska och litteraturhistoriska studier, 8 = Svenska Litteratursällskapet i Finland, 229), Helsingfors 1932, S. 86–124.

⁴² „Ståndaktighet“ är den svenska grenens valspråk, förmodligen valt av fältmarskalken Johan Christopher Toll, då han blev friherre. Johan Ludvig RUNEBERG, *Fänrik Ståls sägner*, ”De två dragonerna”, sista versen.

Philip Johan Tabbert, adlad von Strahlenberg, som under sin sibiriska fångenskap 1709–1722 bl. a. framställde en berömd karta över Sibirien. De svenska fälttågen över stora delar av Europa ha medfört, att Krigsarkivet i Stockholm har en särskilt stor och värdefull kartsamling.

Det var ju också så att krig förr hade en annan karaktär än i dag. Det moderna kriget förs också mot civilbefolkningen, kvinnor och barn, och tusentals människor dödas med en knapptryckning av en ensam människa, som överhuvudtaget inte ser dem. Förr kämpades man mot man, ansikte mot ansikte. De fientliga officerarna voro kolleger med likartad bakgrund, ofta till och med med släktskapsförbindelser. Jag har berättat, hur i det av en svensk general Toll planerade kriget mot Ryssland en rysk general Toll råkade i svensk krigsfångenskap, hur i pommerska kriget en Toll kämpade på den preussiska sidan och fyra Tollar i den svenska armén, och hur den napoleonske och den ryska generalen Toll möttes i Leipzig. Ännu i första världskriget buro många ryska officerare som bekant tyskbaltska namn.

I Umeå fann jag en gravsten med följande inskrift: ”J. Z. Duncker 1774–1809 Öfverstelöjtnant vid Kongl. Savolax Jägare Regemente RSO som föll för fäderneslandet i affären vid Hörnefors den 5. juli. Svenska arméens officerare reste vården.” Och på baksidan stod: ”Här hvilat ock ryske kosackchefen Aërekoff, som föll för sitt fädernesland. Fiender hjeltarne föllo - som vänner hvila de här.”⁴³ Svenska officerare hade alltså rest stenen, och den unge (32årige) ryske generalen greve Nikolaj Kamenskij – Sveaborgs erövrare – hade låtit begrava de båda fällna sida vid sida. När Duncker kämpade mot ryssarna i Finland, hade hans gård och familj råkat komma bakom de ryska linjerna, och när han skickade brev och pengar till sin fru, gjorde han det genom det ryska högkvarteret, där en rysk officer vidarebefordrade dem till hans fru.

Släktens självförståelse

Vilken självförståelse hade en släkt som denna?⁴⁴ Vad hade dess medlemmar gemensamt? På det Heliga Romerska Rikets och det Osmanska imperiets tid funnos inga nationer i vår mening. Kejsarens och sultanens undersåtar talade på 1500- och 1600talen många olika språk och kunde byta överhöghet allt eftersom deras ort tillföll den ene eller andre fursten. Vad som kännetecknade alla i kejsarriket var på sin höjd att de voro kristna. I det Osmanska riket hade man inte ens religionen gemensam – bland sultanens undersåtar funnos utom muslimer också kristna och judar. Och efter reformationen voro de kristna som bekant katoliker, lutheraner eller reformerta.

Tollarna på Ösel, som härstammade från Wittenberg, voro lutheraner och den lutherske biskopens på Ösel undersåtar, sedan den lutherske kungens av Danmark. Också som officerare voro de lutheraner och kämpade i Trettioåriga kriget mot den katolske kejsaren men i svensk tjänst. Däremot kunde de inte kämpa mot sin danske konung, då måste de lämna den svenska tjänsten. Lutherska förblevo Tollarna i Baltikum, Sverige och Preussen, men huvudmannen för den ryska grevliga grenen blev rysk-ortodox. Voro Tollarna som officerare särskilt religiösa? I arméerna funnos regements- och bataljonspastorer, och vid kompanier höll kompanichefen korum morgon och kväll. Många officerare utmärkte sig genom en luthersk fromhet. Från Trettioåriga kriget känna vi åtskilliga psalmer som ”Vår Gud är oss en väldig borg”. Fältmarskalken Johan Christopher Toll var präglad av herrnhutismen, som hans mor var anhängare av.⁴⁵ Hans brorson Gustaf Ph. A. Tolls son, Johan Christopher Toll, var först officer och sedan präst, och dennes bror, majoren och riksdagsmannen Carl Florus Toll, var ledamot av tre kyrkomöten och kom på biskopsförslag. Valspråket i den ryske generalen greve Karl Tolls vapen var *Bog moja nadezhda* «Gud är min tillförsikt». Kanske var det så att människor, som hade uppgiften att döda andra och samtidigt riskerade att själva bli dödade, som alltså voro särskilt förtrogna med döden, hade ett närmare förhållande till Gud?

Tollarna voro uppenbarligen tyskspråkiga på 1600talet, men hur kunde de då som svenska officerare ge order åt svenska (eller utländska) soldater? Sedan hansen tiden var lågtyska eller plattyska Nordeuropas *lingua franca*. Denna dialekt har efterlämnat spår i tyskbalternas dialekt och alltjämt i uttalet av baltiska adliga namn i Sverige. Ännu 1799, då fältmarskalken Toll besökte S:t Petersburg gjorde hans förmåga att tala plattyska ett mycket positivt intryck på kejsar Paul. Men i slutet av 1700talet hade tyskan ersatts av franskan, mellan hoven i S:t Petersburg och Stockholm korresponderades på franska, liksom mellan fältmarskalken och hans kung. Och av

⁴³ Se *Fänrik Ståls sägner*, "Den femte Juli" (Dunckers dödsdag) och G. COLLIN, *Lefnadsteckningar öfver de utmärktare personerna under kriget emot Ryssland åren 1808 och 1809*, 1, Sth 1861, s. 121 ff. Tito COLLIANDER, *Duncker - en av de tappas skara*, Sth 1943, bygger på Dunckers egna brev. B. NELSSON, *Duncker och Savolaxbrigaden, Finska kriget 1808-1809*, Lund 2000. *Nationalencyklopedien* nämner naturligtvis inte Duncker, men i *Svensk Uppslagsbok* från 1931 få vi veta, att han i Finland blivit ett slags inkarnation av den finska tapperheten.

⁴⁴ Jfr Janis KRESLINS, Hur blir man svensk? Självförståelse i stormaktstidens Sverige, i *Signum* 2006, häfte 3.

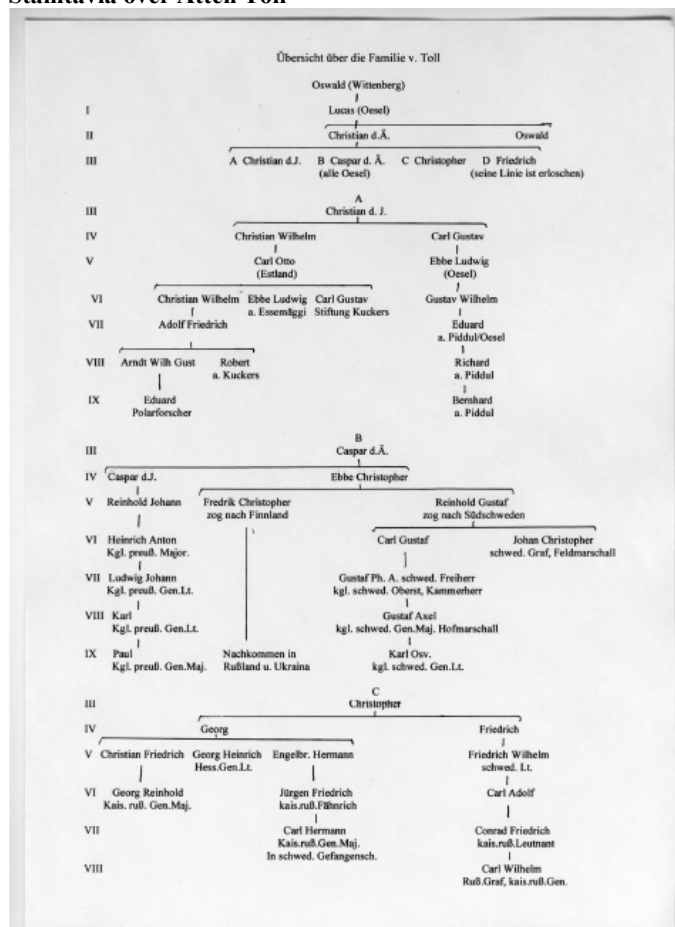
⁴⁵ Henning PLEIJEL, *Herrnhutismen i Sydsverige*, Lund 1925 (akad. avh.), s. 92f.

böckerna i fältmarskalkens bibliotek (nu i borgen Krapperup i Skåne) voro numera blott en tiondedel skrivna på tyska, medan nästan en tredjedel voro på franska. I Baltikum talade man tyska med varandra, ryska med tjänstemän och estniska med tjänstfolket. Franskan bibehölls till en del bland de ryska greverna Toll.

Det enda gemensamma för hela släkten blev till sist namnet och vapnet. Namnet Toll består av bara tre fonem och har inte någon särskilt upphetsande eller förnäm klang, jämfört med namn som Gravenhorst-Løvenstjerne eller Schaffalitzky de Muckadell. Men en Toll, som har sinne för detta, erinras av namnet om en lång rad av förfäder med deras olika personliga egenarter, utseenden och gärningar, på olika orter och i skilda epoker, alltså medvetandet om att ha sin hembygd i Norden, i Östersjöområdet, vare sig det var i Baltikum, Sverige, Finland, Ryssland eller Preussen, i snapsarnas, björkarnas och herrgårdarnas länder, och en andel i deras historia. Därmed förenades väl också känslan av att som adelsman och godsägare vara förbunden med jorden, i Baltikum en förutsättning för att få deltaga i den adliga provinsregeringen, och plikten att som soldat tjäna landets furste

Ståndsmässiga äktenskap förenade släkter också över Östersjön. En kusin till den svenske fältmarskalken Toll gifte sig i slutet av 1700talet i Ryssland med en Baranoff,⁴⁶ och genom detta par äro de svenska Tollarna närmre släkt med de öselska och estländska Tollarna än över de gemensamma Tollska förfäderna på 1600talet. Omkring tvåhundra år senare inträffade följande. En flicka Toll, vars föräldrar 1939 efter nästan 400 år på Ösel hade fördrivits därifrån, föddes i Posen, flydde 1945 med sin mor och sina bröder till Väst-Tyskland, tillbragte tre somrar hos Tollska släktingar i Sverige och gifte sig med en medlem av en av Ostpreussens äldsta släkter. Bjuden till hennes bröllop träffade jag brudgummen syster, som jag gifte mig med två år senare. Våra barn äro alltså kusiner men också på grund av sin Tollska härkomst släkt i åttonde led. Än i dag leva Tollarna runt Östersjön, i Sverige,⁴⁷ Ryssland,⁴⁸ Polen⁴⁹ och Tyskland⁵⁰

Stamtavla över Ätten Toll

⁴⁶ Hon var dotter till Johan Gyllenstierna (1709–1764), som dömd för landsförräderi flyttade till Ryssland, och vars syster var fältmarskalkens mor, G. ELGENSTIERNA, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 3, Stockholm 1927, s. 362 f.

⁴⁷ Sveriges Ridderskap och Adels kalender.

⁴⁸ Artikel: Toll, (som anm. 24).

⁴⁹ En dotter till lepidopterologen professor Sergiusz Toll.

⁵⁰ Huvudsakligen avkomlingar till de öselska Tollarna av huset Piddul.